

Δρ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ
Δρ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ Α.Π.Θ. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ–ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΕΝΩΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Μέ την πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Νέας Ρώμης, τῆς ἑλληνικῆς καί χριστιανικῆς πρωτεύουσας τῆς Ρωμανίας¹ στούς Ὀθωμανούς Τούρκους, τόν τραγικό Μάιο τῆς ἀποφράδας Τρίτης τοῦ 1453, ἀρχίζει μία κρίσιμη περίοδος τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας, σκοτεινή, μαρτυρική, ἀλλά καί ἔνδοξη.

Σκοτεινή, ἐπειδή ἐπεκράτησε δυσβάστακτη μαύρη σκλαβιά, μαρτυρική, ἐπειδή ἀνέδειξε νέφος Νεομαρτύρων, ξαναζωντανεύοντας, μέσα στή δουλεία, τήν ἀρχαία χριστιανική παράδοση τοῦ μαρτυρίου. Ὁ μέγανος ὑμνητής τους, ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, τοὺς ὀνόμασε «ἀνακαινισμὸν ὅλης τῆς ὀρθοδόξου πίστεως»². Καί ἔνδοξη, ἐπειδή τό Γένος διατήρησε ἀκμαία τήν ἡσυχαστική του Παράδοση, ἡ ὁποία εἶναι ἡ πεμπτοσύνη τῆς Ὀρθοδοξίας.

Ἡ Ἄλωση θρηνήθηκε στήν Ἀνατολή καί στή Δύση καί προκάλεσε φρίκη. Ὁ ἔμμετρος θρῆνος τῆς Ἀλώσεως στοχαστικότητα ἐπισημαίνει:

«Μάν, πανώρια εἶδες τό φῶς.
Μάν καί τοῦ θανάτου τό σκοτάδι,
ὅταν χωρίς ἐλπίδα Ἀνάστασης
τήν κάθοδο ἔζησες στόν Ἄδη»³.

¹ Ἰ. Ρωμανίδης, *Ρωμοσύνη-Ρωμανία-Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 1975, ὅπου καί βιβλιογραφία. Ἀρχιμ. Ἱερόθεος Βλάχος, *Ρωμιοί σέ Ἀνατολή καί Δύση*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου Πελαγίας 1993. Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, ἐν Ἀθήναις 1877, σσ. 10-18. Ἐλ. Γλυκατζη-Ἀρβελέρ, *Γιατί τό Βυζάντιο*, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2009, σσ. 15-24. π. Γεώργιος Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1989², σσ. 25-34.

² Ἁγ. Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Βενετία 1974.

³ Ἑλένη Ἀρβελέρ, *Ἀμίλητη Ἱστορία*, ἐκδ. Ogdoo Music Group 2015.

Ἡ πτώση τῆς Πόλης δέν υπῆρξε «κεραυνός ἐν αἰθρία», οὔτε μέ αὐτὴν ἄρχισε ἡ Τουρκοκρατία⁴. Ἦδη, ἡ ἐδαφικὴ συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε προχωρήσει πρὸ πολλοῦ, καθ' ὅσον, ἐκτός ἀπὸ τὸν ἀλλόθρησκο καὶ ἀλλόφυλο κατακτητὴ, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν Βενετῶν καὶ ἄλλων Λατίνων⁵.

Ἀπὸ τὸ φραγκικὸ πλῆγμα τοῦ 1204, ἡ Πόλη ἦταν καταδικασμένη νά χαθεῖ⁶. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔχει γραφεῖ, «Τὸ 1204 τὸ πρῶν Βυζάντιο ψυχορράγησε καὶ τὸ 1453 ἐξέπνευσε»⁷, παρασύροντας ὅλες μαζί τίς προφτεῖες καὶ τοὺς θρύλους γιὰ τὴν αἰωνιότητά του⁸.

Ὅμως ἡ Πόλη, παρ' ὅλα τὰ παθήματά της, ἔμεινε πάντα ἀναφορὰ αἴγλης καὶ μεγαλείου, προσφέροντας ὡς κληρονομία τὴν παγκοσμιότητα στοὺς νέους τῆς κυρίου. Ἄσχετα τώρα πιά ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴ θρησκεία του. Ὅποιος κατεῖχε τὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ὁ αὐτοκράτορας⁹.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς Ρωμιοὺς ἦταν ἡ συνισταμένη τῶν ἐλπίδων τους, ἔτρεφε τὴν αὐτοπεποίθησή τους καὶ συντηροῦσε τὸν ψυχισμό τους¹⁰. Γι' αὐτοὺς «εἰ ἐάλω, ἡ Πόλις οὐκ ἐάλω». Συνέχισε νά ζεῖ ἡ Πόλη καὶ ὁ Ρωμαῖκος πολιτισμὸς, μέ ἕναν τρόπο ἐξίσου δημιουργικὸ καὶ ρωμαλέο. Ὁ μόνος θεσμὸς τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, ὁ ὁποῖος ἔμεινε σχεδόν ἄθικτος, ἦταν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη ἠθικὴ δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ἐκπροσωποῦσε τὸν διαρκῆ παράγοντα τῆς πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων¹¹.

⁴ Βλ. *Μεταλλνός*, ὁ.π., σ. 36.

⁵ G. Podskalsky (μετ. π. Γ. Μεταλλνός), *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1831*, Ἀθήνα 2008², σσ. 32-41. Γ. Φίνλεϋ, *Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας σπὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Πυξίδα, Ἀθήνα 1958. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία σπὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1981. Γεω. Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθίνας 1970, σσ. 130-170. Κάρ Ντίλ, *Βενετία*, Ἀθίνα 1947, σ. 53.

⁶ Ἐλ. Γλύκατζη-Ἀρβελέρ (μετ. Τούλα Δρακοπούλου), *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθίνα 1977, σ. 113.

⁷ Βλ. *Γιατί τὸ Βυζάντιο*, ὁ.π., σ. 252.

⁸ Κοσμάς Ἰνδικοπλεῦστης (6ος αἰ. μ.Χ.): «Τὸ κράτος τῶν Ρωμαίων οὐ καταλυθήσεται, θά μείνη ἀλώβητον ἀνά τοὺς αἰῶνας, ὡς πρῶτον πιστεῦσαν εἰς τὸν Δεσπότην Χριστόν». Ἀνεκπλήρωτη καὶ ἡ προσευχὴ-εὐχὴ τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου.

⁹ Βλ. Ἀρβελέρ, ὁ.π., σ. 253.

¹⁰ Βλ. *Μεταλλνός*, ὁ.π., σ. 47.

¹¹ Βλ. Γ. Κονιδάρης, ὁ.π., σ. 172.

Ίσως τό Βυζάντιο, προσπαθώντας νά σώσει τήν οἰκουμενικότητα τῆς πίστεως του, θυσιάσε τήν παγκοσμιότητα τῆς ἐξουσίας του. Αὐτή ἡ χριστιανική οἰκουμενικότητα εἶναι καί ἡ βάση τῆς αἰωνιότητος τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία, κατά τή ρήση τοῦ ταπεινοῦ μοναχοῦ Κοσμά τοῦ Ἰνδικοπλεύστη, θά μείνει «ἀλώβητη ἀνά τούς αἰῶνας», λόγω τῆς πίστεως στόν Δεσπότη Χριστό.

Ἡ Ἐκκλησία σφράγιζε τή ζωή τῶν Ἑλλήνων, συντηροῦσε τή συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητάς τους καί καλλιεργοῦσε τό δεύτερο ἰσχυρό στοιχεῖο τῆς Παράδοσης, τήν ἑλληνική γλῶσσα.

Ὁ Ἰησοῦίτης ἱστορικός G. Podskalsky ὁμιλεῖ γιά ἓνα «θαῦμα», ἰσχυρίζομενος ὅτι ἡ Ἐκκλησία καί γενικά ἡ Χριστιανοσύνη κατόρθωσαν νά παραμείνουν, λίγο-πολύ, ἀλώβητες. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Ὁρθόδοξη Θεολογία, ἡ ὁποία συνιστᾶ τήν ἐντελέχεια τῆς ἑλληνορθόδοξης Ρωμανίας¹².

Τό πολιτικό καί θρησκευτικό κέντρο, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἐν μέσῳ κλονισμῶν, ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί ἡ Θεολογία ἀκλόνητη νά συνεχίζει τόν δρόμο της. Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες πρὶν ἀπό τήν Ἄλωση (11ος, 14ος α.) χαρακτηρίζονται ὡς μία χρονική περίοδος ἀκιφῆς γιά τή Θεολογία καί γιά τά πνευματικά πράγματα. Βέβαια, τό Σχίσμα τοῦ 1054 πρόσθεσε στοὺς ἐχθρούς τῆς αὐτοκρατορίας ὅλους τούς λαούς τῆς Δύσης¹³.

Μέ τίς βιαιοπραγίες τῶν Σταυροφόρων, τό 1204, τό χάσμα Δύσης καί Ἀνατολῆς ἔγινε ἀγεφύρωτο¹⁴. Μέχρις ἐνός βαθμοῦ ἰσχύει, ἐν προκειμένῳ, ἡ θέση ὅτι ὑπῆρχε πάντα διαπλοκή θεολογικοῦ καί πολιτικοῦ παραγόντα¹⁵. Ὡστόσο, ἡ καταστροφή αὐτή ἀποτελεῖ τήν κύρια αἰτία συσπείρωσης τοῦ Γένους καί τῶν ὁμοδόξων κατά τῶν Λατίνων, ἡ ὁποία ἀρχίζει τώρα ὡς εὐρύτερη ἀλληλεγγύη τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας, γιά νά ἀνδρωθεῖ κυρίως τό 1453 ὡς Βυζάντιο μετά τό Βυζάντιο¹⁶. Ἡ Κωνσταντινούπολη γίνεται πλέον ἡ Ἄντι-Ρώμη, ἡ πόλη τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία ταυτίζεται μέ τήν αἰωνιότητα (Aeterna Urbs).

Ἡ Ἐκκλησία δέχεται ἰσχυρές δυτικές ἐπιδράσεις, ἀλλά ὡς Ἐθναρχία ἔμεινε σταθερή στήν ὀρθόδοξη Παράδοση, ἀπέφυγε τούς κινδύνους τῆς

¹² Βλ. G. Podskalsky, ὀ.π., σσ. 15, 18.

¹³ Π. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, Θεσσαλονίκη 1981, τ. 1, σσ. 236, 228.

¹⁴ Βλ. Δ. Ζακυθινός, ὀ.π., σσ. 504, 511.

¹⁵ Βασ. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθήνα 1959, σ. 344.

¹⁶ Βλ. *Ἀρβελέρ*, ὀ.π., σ. 63.

σχολαστικοποίησης, κράτησε άκμαίες τίς ψυχικές καί πνευματικές της δυνάμεις καί διεδραμάτισε τόν θεραπευτικό της ρόλο, γιά τίς ψυχές τών ανθρώπων. Ήταν τό πνευματικό θεραπευτήριο.

Τό ιδανικό του Ρωμοῦ θά εἶναι ἡ θέωση, πρότυπό του ὁ ἅγιος. Αὐτός ἦταν ὁ στόχος τῆς ζωῆς του καί αὐτό νοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι στό Βυζάντιο ὄλοι θεολογοῦσαν¹⁷.

Ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἑσυχασμοῦ, ἡ ὁποία προηγήθηκε τῆς Τουρκοκρατίας, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά εισέλθει τό Γένος στή δουλεία μέ ἀκμαία τήν ὀρθόδοξη Παράδοσή του. Καί τί ἀποτελεῖ τήν Παράδοση; Κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης, ἀδελφό του Μ. Βασιλείου, «ἄνδρα μετά τόν ἀδελφόν δεύτερον ἐν τε λόγοις καί τρόποις» κατά τόν χαρακτηρισμό τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, «τό περιεχόμενον τῆς πίστεως ἀποτελεῖ τήν παράδοσιν, ἡ ὁποία μεταβιβάζεται «πατρῶθεν» ὡς κληρὸς κατά διαδοχὴν ἀπό τούς Ἀποστόλους, διά τῶν πατέρων, εἰς τὰς ἐκάστοτε νεωτέρας γενεάς»¹⁸.

Ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία, ἐκφραζόμενη μέ τόν Ἑσυχασμό καί τόν Μοναχισμό, διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στή σωτηρία τοῦ Γένους. Ἡ Θεολογία τῶν πατέρων δέν εἶναι μόνο θεωρία καί λόγος, ἀλλά ταυτόχρονα ζωή καί πράξη· δέν εἶναι μόνο ἐρμηνευτικός ὑπομνηματισμός ἐνός ἔργου, ἀλλά ταυτόχρονα χάρισμα καί ἐνέργεια πού προάγει μεταμορφωτικά. Ἡ Θεολογία, ὡς ἐμπειρία καί ζωή, ἔφτανε τὰ ἀκρότατα ὄρια ἀνάπτυξης γενόμενη Θεοπτία¹⁹.

Πρός αὐτή τήν κατεύθυνση βίωσης τῆς Θεολογίας, ὡς θεωρίας καί πράξης, σημαντικό διδάσκαλο ἀποτελεῖ ὁ ἁγιορείτης μοναχός Νικηφόρος ὁ Ἰταλός, ὁ ὁποῖος ἀσκούμενος στήν ἐστία τῆς ἀρετῆς, στό μεθόριο κόσμου καί ὑπερκοσμίων, στό Ἅγιον Ὅρος, συνέταξε τήν πραγματεία του «Περὶ νήψεως καί φυλακῆς καρδίας»²⁰, ὅπου ἐκτίθεται ἡ ψυχοσωματική μέθοδος τῆς προσευχῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ²¹, μέ στήριξη τοῦ πώγω-

¹⁷ Βλ. *Μεταλλνός*, ὅ.π., σ. 32.

¹⁸ Γρ. Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον* 3, 2, 98, 2, 84ε.

¹⁹ Ν. Μαρτσούκας, «Ἡ Θεολογία ὡς κριτικὴ αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ὀρθόδοξη ἄποψη», *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 66 (1983), σσ. 205-214.

²⁰ *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*, Ἐνετίησιν 1782, σ. 869-876 καί P.G. 147, στ. 915-966 καί *Φιλοκαλία*, ἐκδ. Ἀσπίρ 1976, τ. 4, σσ. 16-28.

²¹ Patinot, «Νικηφόρος Ὅσιος», ΘΗΕ, 9, στ. 483-484. Βασ. Τατάκης, «Νικηφόρος μοναχός Ἑσυχαστής», στό *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1980,

νος ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ συγκέντρωση τοῦ νοῦ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά στὰ ἔσω. Τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀκολουθοῦσε μία μερίδα μοναχῶν μὲ σημαντικὴ περαιτέρω ἐπίπτωση στὴν Ὁρθόδοξη Νηπτικὴ Θεολογία. Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμῆς κατέδειξε τὰ θεολογικὰ θεμέλια τῆς μεθόδου αὐτῆς.

Τὰ τοῦ βίου του μᾶς εἶναι γνωστά μόνο ἀπὸ ἓνα χωρίο ἐνός ἔργου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου²². Ὁ Ἱερός Συναξαριστὴς τὸν ἀποκαλεῖ ἄλλο Βεσελεὶλ, βιβλικὸ πρόσωπο διδαχθέν ἄνωθεν, ὁ ὁποῖος καλλώπισε τὴ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, «παρασκευάσας πάντα τὰ ἐν αὐτῇ σκεύη» (Εξ 31, 2).

Τὴν ἴδια ἐποχὴ κυκλοφοροῦσαν ἔργα τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, καθοριστικὰ στὴν ἐπανάληψη τοῦ Ἠσυχασμοῦ καὶ στὴν ἀνανέωση τοῦ Μοναχισμοῦ.

Ὁ Συμεῶν (ΙΑ΄ αἰ.) ὑπῆρξε ὁ μέγας ἐκπρόσωπος τῆς ἡσυχαστικῆς Παράδοσης καὶ ὁ μέγας προφήτης τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς ζωσῆς ἐμπειρίας καὶ ὡς ὁράσεως τοῦ Θεοῦ²³. Θεολόγησε περὶ τοῦ φωτός τοῦ Θεοῦ, τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας. Ἐννοεῖται ἡ Θεολογία του ὡς ἐμπειρία τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀναστροφῆς²⁴, βίωμα, τρόπος ζωῆς, μέθεξη τῆς Θεότητος καὶ κατὰ χάριθ θεώση. Ὁ ἴδιος περιέγραψε τὶς μυστικὲς του ἐμπειρίες θεωρῶν τὸν Χριστὸ ὡς θαυμάσιο φῶς²⁵. Τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ σταθμὸ τῆς μυστικῆς καὶ ἀσκητικῆς Γραμματείας τῶν μέσων χρόνων²⁶. Ὑπῆρξε ἡ πρώτη καὶ ἡ κορυφαία μορφή τῆς ἐποχῆς του²⁷. Ὁ θεολόγος τοῦ φωτός²⁸.

Κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, ὁ Ἠσυχασμὸς, ὁ ὁποῖος γνώρισε μεγάλη ἀνηση στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ σέ ὅλον τὸν βυζαντινὸ χῶρο, δέχθηκε τὴν ἐπίθεση τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ, ποῦ ἦρθε ἀπὸ τὴ Νότια Ἰταλία καὶ ἀμφισβητοῦσε τόσο τὴν ψυχοσωματικὴ μέθοδο προσευχῆς, ὅσο καὶ τὴ βεβαιότητα τῶν Ἠσυχαστῶν, ὅτι «ἔβλεπαν τὸν Θεό», μὲ τὴ μέθεξη βέβαια τῶν

σ. 157-172. Εὐαγγελία Πασχίδη - Φύκα, *Ἡ συνέχεια τοῦ Ἠσυχασμοῦ στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο μέχρι τὸν 18ο αἰῶνα*, διδ. διατριβή, Ἀθήνα 2018, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

²² Ὑπὲρ τῶν ἡσυχάζοντων, ἐκδ. Meyendorf. 1, Λουβαῖν 1959, σσ. 329-383 καὶ P.G. 150. Στ. 835.

²³ Ἰ. Μέγεντορφ, «Ἠσυχασμὸς», *ΘΗΕ*, 6, στ. 86.

²⁴ Π. Χρίστου, «Θεολογία», *ΘΗΕ*, 6, στ. 263.

²⁵ Γ. Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 156, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

²⁶ Βλ. *Ζακυθινός*, ὅ.π., σ. 461.

²⁷ Ν. Ματσούκας, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 444.

²⁸ Π. Χρίστου, «Ἅγιος Συμεὼν ὁ Θεολόγος τοῦ φωτός», *Σύναξη*, 10 (1984) σ. 9.

ἄκτιστων ἐνεργειῶν του καί ὄχι τίν οὐσία του. Στίς ἐπιθέσεις τοῦ Βαβλαάμ ἀπάντησε ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ θεατής, ὁ θεολόγος καί ὁ κήρυκας τοῦ Ἀκτίστου Φωτός, τονίζοντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλασμένος ἀπό τόν «ὑπερφαί καί ἀρχίφωτον Θεόν», γιά νά πληροῦται «νοεροῦ φωτός», ὡς «λογική φύσις ἐπιτηδεύς πρὸς κατάλληλον φωτοληψίαν ἔχουσα»²⁹.

Γιά τόν Βαβλαάμ, τό βλεπόμενο φῶς ἀπό τούς μοναχοὺς ἦταν ἡ κτιστό ἢ φυσικό φῶς τοῦ νοῦ³⁰. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἀπέδειξε ὅτι ὁ καθαρὸς καί ἀπαθὴς ἄνθρωπος μπορεῖ νά δεῖ τό φῶς τοῦ Θεοῦ, διότι τό φῶς αὐτό εἶναι ἐνέργεια τῆς θείας οὐσίας. Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀμέθεκτη στόν ἄνθρωπο, ἀλλά οἱ ἐνέργειές Του, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐξίσου ἄκτιστες καί θεῖες ὅπως ἡ οὐσία Του, εἶναι μεθεκτές, προσιτές καί κοινωνητές ἀπό τόν ἄνθρωπο³¹.

Ἡ παράδοση αὐτή τῆς Θεολογίας, ἡ ὁποία προϋποθέτει τή θεογνωσία, ὡς κοινωνία μέ τόν ζῶντα Θεό καί τήν ἐμπειρία αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἀρχίζει ἀπό τίς πρῶτες στιγμές τῆς θείας Ἀποκαλύψεως³². Ἀπό τούς πρωτοπλάστους, οἱ ὁποῖοι συνομιλοῦν μέ τόν Θεό, τούς Δικαίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, «οἱ προφηῆται ὀρῶσι» καί τούς Ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι θεολογοῦσαν γι' αὐτά πού εἶδαν, ἤκουσαν καί ἐπηλάφησαν (Α΄ Ἰω. 1, 1-2). Αὐτή ἡ μαρτυρία εἶναι μοναδική καί σφραγίζεται μέ τό αἷμα τους καί τόν φρικτό θάνατό τους.

Τήν ἀληθῆ Θεολογία διδάσκουν δύο χοροὶ ἀνδρῶν, ὅπως εὐστοχότατα τονίζει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας³³. «Δύο γάρ χορῶν τίν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Θεολογίαν ἀνθρώποις παραδεδωκότων, ὁ μὲν προφηθᾶσας χορὸς ἦν ὁ προφητικός, ὁ δέ δεύτερος ἐπεληθὼν ὁ τῶν ἀποστόλων καί μαθητῶν τοῦ Κυρίου». Γι' αὐτό ἐνίστε γίνεται λόγος περὶ παλαιᾶς καί καινῆς Θεολογίας. Θεολογία πού βασίζεται στά διανοήματα τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι στήν ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ εἶναι εἰκοτολογία, τεχνολογία καί φιλοσοφία καί δέν πληροφορεῖ, οὔτε ἀναπαύει τίς καρδιές, διότι εἶναι ἔργο ἀνθρώ-

²⁹ Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Υἱὲρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζόντων*, 1, 3 ΕΠΕ Θεσσαλονίκη 1982, τ. 2. Σ. 154, στ. 7, 8, 9.

³⁰ Π. Χρίστου, «Βαβλαάμ ὁ Καλαβρός», *ΘΗΕ*, 3, στ. 624-627, ὅπου καί βιβλιογραφία. Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1876, σ. 142.

³¹ Ἀρχιμ. Γεώργιος (Καψάνης), *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς διδάσκαλος τῆς θεώσεως*, Ἰ. Μονὴ Ὁσίου Γρηγορίου, Ἄγιον Ὄρος 2006, σ. 17.

³² Βλ. *Καψάνης*, ὅ.π., σ. 52.

³³ Εὐσέβιος Καισαρείας, «Μαρτυρία», *P.G. 22 Ψαλμ.* 67, 5-26, σ. 105.

πινο καί ὄχι θεανθρώπινο³⁴. Μετά τό σχίσμα (1054), ἡ Θεολογία τῆς Δύσης ἐξέπεσε σέ σχολαστική καί διαλεκτική Θεολογία.

Γιά τόν ἅγιο Γρηγόριο ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν Θεολογίες:

α) Ἡ ἀσφαλής³⁵ καί μυστική τῶν θεοπτῶν θεολόγων, οἱ ὅποιοι ὀμιλοῦν ἀπό προσωπική ἐμπειρία καί κοινωνία μέ τόν Ζῶντα Θεό.

β) Ἡ φιλόσοφος Θεολογία, καί

γ) Ἡ καινή Θεολογία τῶν θρασέων θεολόγων, οἱ ὅποιοι ἀπορρίπτουν τίς ἐμπειρίες τῶν ἁγίων καί θεολογοῦν διαλεκτικῶς κατά τίς δικές τους φιλοσοφικές ἀρχές.

Ὁ ἅγιος, μάλιστα, ἀναφέρει καί τούς συγχρόνους του μεγάλους ἡσυχαστές, στούς ὁποίους καί ὁ ἴδιος μαθήτευσε, καί οἱ ὅποιοι ἀξιώθηκαν τοῦ προφητικοῦ χαρίσματος. Πρόκειται γιά τόν ἅγιο Θεόληπτο³⁶ Φιλαδελφίας, τόν ἅγιο Ἀθανάσιο Κωνσταντινουπόλεως³⁷, τόν Νεῖλο τόν ἐξ Ἰταλῶν³⁸, τούς Σελιώτη καί Ἠλία καί τούς Γαβριήλ καί Ἀθανάσιο.

Ποιές, ὅμως, εἶναι οἱ προϋποθέσεις κάθε ἀληθινῆς ἐμπειρίας καί Θεολογίας; Πρώτη προϋπόθεση εἶναι ἡ σάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου. Ὁ Χριστός «συνανακιρνεῖ ἑαυτόν μέ τούς πιστούς διά τῆς τοῦ ἁγίου σώματος αὐτοῦ μεταλήψεως, καί σύσσωμος ἡμῖν γίνεται καί ναόν τῆς ὅλης θεότητος ἡμᾶς ἀπεργάζεται».

Ἄλλη βασική προϋπόθεση εἶναι ἡ διάκριση οὐσίας καί ἐνέργειας στόν ἄκτιστο Θεό. Οἱ θεῖες ἐνέργειες εἶναι ἄκτιστες, γι' αὐτό καί θεοποιοί· χωρίς αὐτή τή διάκριση εἶναι ἀδύνατη κάθε πραγματική ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ.

Τρίτη βασική προϋπόθεση εἶναι, ὅτι καμία ἐμπειρία καί Θεολογία δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀσφαλής καί γνήσια, ὡς ἀτομική ἐμπειρία ἄν δεν κατοχυρώνεται μέσα στην καθολική ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἐκτός τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἀτομικές ἐμπειρίες κινδυνεύουν νά εἶναι ψυχολογικές ἢ δαυμονικές, ὅσοι ἐπιζητοῦν τέτοιες ἐμπειρίες χωρίς μυστηριακή ζωή, χωρίς ἀκραφνῆ ὀρθόδοξη πίστη καί χωρίς ὑπακοή σέ ἀπλανῆ πνευματικό διατρέχουν αὐτόν τόν κίνδυνο.

³⁴ Κ. Σκουτέρης, *Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Θεολογία», «Θεολογεῖν», «Θεολόγος», ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Ἑλλήνων πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι τῶν Καππαδοκῶν*, Ἀθῆναι 1972, σσ. 164-165.

³⁵ *Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἔργα*, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1981-1983, τ. 1, σ. 186, 5.

³⁶ V. Laurent, «Θεόληπτος», *ΘΗΕ*, 6, στ. 249-250.

³⁷ Τ. Γριτσόπουλος, «Ἀθανάσιος Α΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ*, 1, στ. 317-318.

³⁸ Ἀμαλία Σκουρλάκου, «Νεῖλος», *ΘΗΕ*, 9, στ. 337-340.

Τέτοιες λανθασμένες εμπειρίες και θεολογίες αναπτύχθηκαν στή Δύση, μέ μορφή, μάλιστα, θεολογικῶν κινήματων, ὅπως ὁ γνωστός Pietismus, πού δέν ἄφησε ἀνεπηρέαστους καί δικούς μας κύκλους. Ἡ γνήσια εμπειρία τοῦ Θεοῦ ἀφορᾷ τόν ὅλο ἄνθρωπο ὡς ψυχοσωματική ἐνότητα³⁹. Ὅπως στήν πτώση καί στήν ἁμαρτία συμμετέχει ὁ ὅλος ἄνθρωπος, ἔτσι καί στή μετάνοια καί στή θέωση. Ἡ προσευχή τοῦ Ἰησοῦ δέν εἶναι μόνο νοερά, ἀλλά καί καρδιακή καί συμμετέχει καί τό σῶμα (εἰσπνοή-ἐκπνοή), ἐκφώνηση εὐχῆς στά πρῶτα στάδια, μετάνοιες, σταυροκοπήματα, κατανυκτικά δάκρυα⁴⁰. Τή θέωση ἐνεργεῖ ὁ Θεός καί πάσχει ὁ ἄνθρωπος, ὄχι παθητικά, ἀλλά μέ ἀγῶνα γιά τήρηση τῶν ἐντολῶν, κάθαρση ἀπό τά πάθη, ἀσκηση καί ἡσυχαστική προσευχή. Ἡ θέα τοῦ Ἀκτίστου Φωτός εἶναι ἡ ὑψιστή ἐπί γῆς εμπειρία τοῦ Θεοῦ, θεοπτία καί θεογνωσία. Τό δέ φῶς, τό ὁποῖο βλέπουν ἐντός αὐτῶν οἱ Θεοῦμενοι, εἶναι «τό τῆς θεώσεως αὐτῶν ἔνδυμα»⁴¹. Τό παθητικό τῆς ψυχῆς δέν νεκρώνεται, ἀλλά μεταμορφώνεται καί ἀγιαζεται. Στά σώματα αὐτῶν πού προκόπτουν κατά Θεόν «ἐνσημαίνονται», ἀποτυπώνονται πνευματικές καταστάσεις, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπό τά χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πού ἔχουν στήν ψυχή τους.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος, στήν ἀναμέτρηση του μέ τούς σχολαστικούς, ἔφερε στό προσκίνιο τή διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν στόν Θεό, τόν ἀκρογωνιαῖο αὐτό λίθο τοῦ δογματικοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, τήν ὁποία ὑπερασπίσθηκε μέ πάθος, στηριζόμενος σέ μία χορεία προγενέστερων πατέρων⁴². Ἡ θεοπτία ἀναφέρεται καί στήν Παλαιά Διαθήκη. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης⁴³, προκειμένου νά ἀναφερθεῖ στή θέωση καί στήν κατ' ἀρετή τελειότητα τοῦ

³⁹ Γρηγόριος Παλαμᾶς, «Προσωποποιία». *P.G.* 150, σ. 1361, BC.

⁴⁰ Βλ. *Καυάνης*, ὁ.π., σ. 62.

⁴¹ Βλ. *Καυάνης*, ὁ.π., σ. 65. Λίγοι σέ κάθε γενεά ἀξιῶνται αὐτῆς τῆς εμπειρίας.

⁴² Μ. Ἀθανασίου «Περί ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου», 17 *P.G.* 25, 125 AB. Μ. Βασιλείου, «Κατ' Εὐνομίου», 2, 12, *P.G.* 29, 540A καί ἐπιστολή 234, 1 *P.G.* 32, 869 AB. Γρηγορίου Θεολόγου, «Θεολογικός Δεύτερος», 19 *P.G.* 36, 52B. Γρηγορίου Νύσσης, «Πρός Εὐνόμιον», 1 *P.G.* 45, 384D καί 12 *P.G.* 45, 1108D. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» 1, 8 *P.G.* 94, 812B. Γρηγορίου Θεολόγου, «Λόγος Α΄, εἰς τό Ἅγιον Πάσχα», *P.G.* 35, 397C-400A. Τοῦ Ἰδίου, «Ἐπιστολή ΡΟΗ, Εὐδοξίῳ ρήτορι», *P.G.* 37, 293A, καί «Ὕμνος Ἐσπερινός», *P.G.* 37, 512.

⁴³ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως ἡ περὶ τῆς κατ' ἀρετήν τελειότητος», *P.G.* 44, στ. 297 κ. ἐ.

άνθρώπου αναφέρθηκε στον βίο του Μωυσή, όπου αποκαλύπτεται η χωρίς όρια κυριαρχία του Θεού στην κτίση και στην ιστορία και συνάμα η ποικιλία των χαρισμάτων με τά όποια προικίζονται οι έκαστοτε φορείς για νά συναντήσουν τον Θεό.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ ἀπηγεῖ τὴν ἀγιορείτικη Παράδοση. Στὸν ἀγώνα του κατὰ τοῦ Βαρλαάμ εἶχε ἓνα δυνατὸ ὄπλο, τὸν «Ἀγιορείτικο τόμο ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζοντων», μία εὐσύνοπτη ὁμολογία πίστεως τὴν ὁποία συνέγραψε ὁ ἴδιος καὶ ὑπέγραψαν οἱ σημαντικότερες προσωπικότητες τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἀποτελεῖ δὲ μία περίληψη τῆς Ἠσυχαστικῆς καὶ Παλαμικῆς Θεολογίας. Ὁ ἴδιος διευκρινίζει ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη⁴⁴, τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητή⁴⁵ καὶ τὸν Μακάριο τὸν Αἰγύπτιο⁴⁶.

Τονίζει ὅτι ἡ θεία Χάρις εἶναι ἄκτιστη, ὑπερφυῆς ἔλλαμψη καὶ θεία ἐνέργεια, ἡ ὁποία «ὄραται ἀοράτως» ἀπὸ τοὺς ἄξιους καὶ «νοεῖται ἀπειρινοίτως». Ὁμιλεῖ περὶ καρδιακῆς προσευχῆς, περὶ τῆς οὐσίας τοῦ νοῦ, πού εἶναι στὴν καρδιά, περὶ ἀκτίστου, αἰωνίου, ἄχρονου, ἀπρόσιτου φωτός⁴⁷. Ἡ Θεολογία τοῦ ἁγίου εἶχε πάντοτε ποικιαντικὸ σκοπὸ καὶ ἡ ποικιαντική του ἦταν θεολογικὰ θεμελιωμένη.

Ὁ Παλαμᾶς δὲν ταυτίστηκε μὲ καμία πολιτικὴ μερίδα, ἂν καὶ ἐκτιμοῦσε τὸν Καντακουζηνό. Πονοῦσε γιὰ τὸν ἐμφύλιο καὶ κατέβαλε κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν ἀλληλομαχομένων⁴⁸.

Ὡς Ἀγιορείτης μοναχὸς καὶ ἐπιστῆμων τῆς μετανοίας «στιπλογραφεῖ τὴν ζωὴν τῆς μετανοίας» (Κανὼν μγ' ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου) καὶ θεολογεῖ ὀρθόδοξα τὴν πατρῶα εὐσέβεια.

Ἡ μοναχικὴ ζωὴ ὑπῆρξε πολὺ σημαντικὸ μέγεθος γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὴ Θεολογία, τὴν πνευματικότητα, τὴν κοινωνία, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, «δῶρο τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο», κατὰ τὴν ἔκφραση σύγχρονου Ἀγιορείτη πνευματικοῦ. Δῶρο τοῦ Θε-

⁴⁴ Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀγιορείτικος Τόμος*, Φιλοκαλία, ἐκδ. Αστῆρ, Ἀθῆναι 1976, τ. 4, σ. 188, στ. 4.

⁴⁵ Βλ. *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, ὁ.π., στ. 15.

⁴⁶ Βλ. *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, ὁ.π., στ. 20.

⁴⁷ Βλ. *Καράνης*, ὁ.π., σ. 105.

⁴⁸ Γερώνυμος Μητροπολίτης Λαρίσης, «Ὁ διάλογος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μετὰ τοὺς Χιόνες. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐξελίξεως τοῦ διαθηρησκειακοῦ διαλόγου καὶ τῶν σχέσεων Ὀρθοδοξίας καὶ Ἰσλάμ», *Ἀχιλλίου Πόλις*, 4 (Νοέμβριος 2020) σσ. 37-71.

οὔ στὸν κόσμον εἶναι καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος, τοῦ ὁποῖου τὴν ὀρθόδοξη Παράδοση ἐξέφραξε καὶ ἀπηχοῦσε ὁ Παλαμᾶς.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, ἐκτός τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, πολλοὶ Ἄγιορεῖτες καλοῦνταν σέ μεγάλες συνόδους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ νὰ δώσουν μαρτυρία ὀρθόδοξης πίστεως. Μάλιστα, στὴν ἐποχὴ πού ἀναφερόμαστε πολλοὶ Ἄγιορεῖτες πατριάρχισαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μετέδωσαν τὸ πνεῦμα τοῦ ὀρθόδοξου Ἠσυχασμοῦ, ὅπως οἱ: Ἀθανάσιος Α΄ (1289-1293, 1303-1310)⁴⁹, Νήφων Α΄ (1311-1315)⁵⁰ καὶ Ἡσαΐας (1323-1334). Κατὰ δὲ τὴν ἑκατονταετία, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἐπὶ 10 πατριαρχῶν οἱ 7 ἦταν Ἄγιορεῖτες: ὁ Ἰσίδωρος Α΄ (1347-1350)⁵¹, Κάλλιστος Α΄ (1350-1353, 1354-1363)⁵², Φιλόθεος (1353-1354, 1364-1367)⁵³, Νεῖλος Α΄ (1377-1388), Ἀντώνιος Δ΄ (1389-1390, 1391-1397), Ματθαῖος Α΄ (1397-1410), Ἰωσήφ Β΄ (1416-1439)⁵⁴.

Ὅλοι τους ἀσκοῦσαν τὴ «νοερὰ ἐργασία» καὶ τὴν «αὐστηρὴ ἐγκράτεια»⁵⁵ καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας μας. Χαριτωμένοι Ἄγιορεῖτες πατέρες ἀποτελοῦν πόλους ἔλξης, ἐμπνευσης καὶ ἐνότιπας ὄλων τῶν Ὀρθοδόξων. Τὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ εἶναι πολὺ σημαντικό, διότι συνδέεται μὲ τὸ θεῖο σχέδιο γιὰ τὴν θέωση τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Σέρβος μπτροπολίτης τοῦ Μαυροβουνίου Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς,

⁴⁹ Donald Nikol, *Βιογραφικὸ Λεξικὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Εὐρωεκδοτικὴ, Ἀθήνα 1993, σσ. 37-38. Μωυσῆς Μοναχὸς ἁγιορείτης, *Οἱ ἅγιοι τοῦ Ἁγίου Ὅρους*, ἐκδ. Μυθονία 2008. Steven Runciman, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεοκρατία*, ἐκδ. Δόμος 2005.

⁵⁰ Δημ. Ἀγορίτσας, «Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νήφων Α΄ (1310-1314)», *ΕΕΒΣ*, 53 (Ἀθήνα 2007-2009), σσ. 233-264. Κ. Χαραλαμπίδης, «Ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχη Νήφωνα Α΄ ὡς χορηγοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά*, 19 (1998), σσ. 293-287.

⁵¹ Βλ. *Μωυσῆς Μοναχὸς ἁγιορείτης*, ὁ.π., σσ. 261-262.

⁵² Βλ. *Μωυσῆς Μοναχὸς ἁγιορείτης*, ὁ.π., σ. 277. Ἀρ. Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Σταμούλη 2002, 333. Δ. Γόννης, *Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Ἀθήνα 1980. Κ. Παῖδας, *Ἐπτὰ ἀνέκδοτοι ἐπιστολές-ὁμιλίες τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄*, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 2011. Ὁ ἴδιος, *Οἱ κατὰ Γρηγορᾶ ὁμιλίες τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2013.

⁵³ Ἰωάννης Μέγνεντορφ, *Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος καὶ ἡ Ρωσία (1364-1367)*, Ὁ ἴδιος (μετ. Ν. Φωκᾶς), *Βυζάντιο καὶ Ρωσία. Μελέτη τῶν Βυζαντινο-ρωσικῶν σχέσεων κατὰ τὸν 14ο αἰώνα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1988, σσ. 232-265. Βλ. καὶ *Μωυσῆς Μοναχὸς ἁγιορείτης*, ὁ.π., σσ. 285-286, Ἀρ. Πανώτης, ὁ.π., σ. 233.

⁵⁴ Cyril Mango, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2006. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ἰωσήφ», *ΘΗΕ*, 7, στ. 116-117.

⁵⁵ Π. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1987, σ. 164.

ἀξιολογώντας τὴν ἀγιορείτικη ἡσυχαστικὴ κίνησι, ὑπογραμμίζει: Μόνο ἓνα κίνημα τέτοιου εἶδους, ὅπως ὁ ἡσυχασμός, ἐξ ὀλοκλήρου βασιμμένο στὴν πίστι καὶ ἐσχατολογικὰ προσανατολισμένο, ὅλο δοσμένο στὴν ἀναζήτησι τοῦ Αἰώνιου, ἀλλὰ ταυτόχρονα βαθιὰ πεπεισμένο γιὰ τὴν πραγματικὴ Του παρουσία μέσα στὸν χρόνον, ἦταν σέ θέσι νὰ ἐμπνεύσει νέα ζωὴ καὶ νὰ διασφαλίσει ἱστορικὴ συνέχεια σέ μίαν κοινωνία, τῆς ὁποίας οἱ δομές ἐκ θεμελίων εἶχαν σαλευθεῖ καὶ βρισκόνταν σέ κρίσι καὶ διάλυσι, λόγῳ ἐξωτερικῶν πληγμάτων καὶ ἐσωτερικῶν ἀναταραχῶν...»⁵⁶.

Τὴ σημασία τοῦ Ἠσυχασμοῦ, αὐτὴ τὴν «ἡσυχαστικὴ διεθνή» κατὰ τὸν Alexandre Elia, γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῶν Βαλκανίων, τονίζει ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς Dimitri Obolensky: «Τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα διαδόθηκε μὲ ἀφετηρία τὸν Ἄθω καὶ τὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἔγινε πνευματικὴ κληρονομία ὅλων τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, προσέφερε μίαν βιώσιμη ἐναλλακτικὴ λύσι στὸν ἀρτιγέννητο ἐθνικισμό: ὁ νέος δεσμός πού σφυρηλατήθηκε τότε ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικόν, στὸν σλαβικόν καὶ στὸν ρουμάνικον πληθυσμὸ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἐπέζησε καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βυζαντίου καὶ ὑπάρχει μέχρι σήμερον»⁵⁷.

Τὴ χρονικὴ περίοδο μετὰ τὸ Σχίσμα (1054) καταβάλλεται προσπάθεια κατανόησι καὶ προσέγγισι, μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξιν διαχρονικὰ ἀντιρρητικῆς Γραμματείας, ἐνίστι μὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα θεολογικῶν διατυπώσεων. Καὶ ἄλλοι μὲν προσπαθοῦσαν νὰ δώσουν στί Φιλοσοφία θεολογικὸν χρῶμα, ἄλλοι δὲ νὰ δώσουν στί Θεολογία φιλοσοφικὸν ἔνδυμα⁵⁸. Ἡ θεολογικὴ κίνησι ἦταν ζωηρότερη κατὰ τὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν, οἱ ὅποιοι, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἐκτιμοῦσαν τὴ Θεολογία⁵⁹. Ὡστόσο, ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ (1025-1090)⁶⁰, καθιγητῆ τῆς Φιλοσοφίας στὴν Κωνσταντινούπολι, ἀποθάρρυνε τοὺς θεο-

⁵⁶ Βλ. *Καράνης*, ὅ.π., σσ. 62-63.

⁵⁷ Dimitri Obolensky, *Ταυτότητα καὶ συνείδησι στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, Οἱ Εὐρωπαῖοι*, ἐκδ. Σαββάλας 2009, σ. 281.

⁵⁸ Βλ. *Χρήστου*, ὅ.π., σ. 230.

⁵⁹ Ἀλέξ. Βασιλιεφ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453)*, ἐκδ. Μπρεγαδῆ 1954. St Runciman, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεοκρατία*, ἐκδ. Δόμος 2005, σ. 109. Κ. Βαζζός, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, ΚΒΣ, Θεσσαλονίκη 1984. Βασ. Κατσαρός, «Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν», *Βυζαντινά*, 3 (1983). Alex Kazhdan, *The Oxford*, ὅ.π.

⁶⁰ Στυλ. Παπαδόπουλος, «Ἰωάννης ὁ Ἰταλός», *ΘΗΕ*, 7, στ. 6-9, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ *Αναστασίου*, ὅ.π., σσ. 59-60.

λόγους από τή φιλοσοφική μεθοδολογία. Ἄλλωστε, ἴσχυε σιωπηρά ὁ κανόνας «ἡ Φιλοσοφία μόνον διά τήν Φιλοσοφίαν καί δι' ἀπλήν προσπάθειαν εἰς τήν Θεολογίαν». Οἱ αὐτοκράτορες παρότρυναν τοὺς λογίους γιά κάτι νέο στή Θεολογία, χωρίς ὅμως ἀνταπόκριση, ἀφοῦ ἡ προσπάθειά τους περιορίσθηκε σέ ἐρασιστικά ἔργα, ὅπως Θησαυρός, Πανοπλία κ.ἄ. Σημαντική ἦταν, κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἡ ἐπίδοση στό Κανονικό Δίκαο. Μέ τήν ἐρμηνεία τῶν κανόνων ἀσχολήθηκαν τρεῖς διάσημοι ἐρμηνευτές: ὁ Ἀλέξιος Ἀριστινός⁶¹, ὁ Ἰωάννης Ζωναράς⁶² καί ὁ Θεόδωρος ὁ Βαλσαμών⁶³.

Στή συγγραφή ἀντιλατινικῶν ἔργων διακρίθηκαν ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος (1055-1107)⁶⁴, ἐρμηνευτής πολλῶν ἔργων τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβνός (1050-1118)⁶⁵, μέ πρωτότυπο θεολογικό ἔργο στά θέματα τῶν συγχρόνων του αἰρέσεων, ὁ Νεῖλος (1298-1363) καί ὁ Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1391). Ἀπό τοὺς δύο τελευταίους ὁ πρῶτος⁶⁶ διακρίθηκε γιά τά συγγραφικά ἔργα κατά τῶν Λατίνων καί ὁ δεῦτερος⁶⁷ ὑπῆρξε σημαντικός μυστικός θεολόγος, ὁ ὁποῖος ἀκολούθησε τόν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη. Κορυφαῖα ἔργα του ἦταν τό «Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», καί «Ἐρμηνεία κεφαλαϊώδης εἰς τήν Θεῖαν Λειτουργίαν». Ξεχώρισε ἀκόμη καί ὁ Φιλόθεος Κόκκινος (1300-1379)⁶⁸, φίλος τῶν Ἡσυχαστῶν καί βιογράφος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἡ προσπάθεια κατανόησης τῶν δογμάτων, μέ ὀρθολογιστικό καί σχολαστικό πνεῦμα, προκάλεσε προβλήματα, τά ὁποῖα ἐκδηλώθηκαν ὡς θεολογικές ἔριδες. Στίς ἔριδες αὐτές συμμετεῖχαν καί αὐτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νά κατευθύνουν τά ἐκκλησιαστικά πράγματα. Τέτοια ἔριδα προκλήθηκε ἀπό τήν ἐσφαλμένη διδασκαλία τοῦ μητροπολίτη τῆς Νί-

⁶¹ *ΘΗΕ*, τ. 3, στ. 137-138 λῆμμα «Ἀριστινός Ἀλέξιος».

⁶² Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Λεξικό τῆς Ἀρχαιολογίας*, Ἀθῆναι 1888, τ. 1, σ. 332. *ΘΗΕ*, τ. 5, στ. 1241-1242, λῆμμα «Ζωναράς Ἰωάννης».

⁶³ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, ὁ.π.

⁶⁴ Βλ. *Ἀναστασίου*, ὁ.π., σσ. 89-93 καί *P.G.* 123-126.

⁶⁵ *P.G.*, 128-131. Κάρολος Κρουμβάχερ (μετ. Γ. Σωτηριάδης), *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἐκδ. Πάπυρος, τ. 1, σ. 78.

⁶⁶ Ἀμαλία Σικουράκου, «Νεῖλος», *ΘΗΕ*, τ. 9, στ. 337-340, ὅπου καί βιβλιογραφία.

⁶⁷ Βλ. *Δημητρακόπουλος*, ὁ.π. καί *Ἀναστασίου*, ὁ.π., σσ. 65, 92.

⁶⁸ Βλ. *Μέγεντορφ*, ὁ.π., σσ. 232-265 καί *Μωυσῆς Μοναχός Ἀγιορείτης*, ὁ.π., σσ. 285-286.

καιας Εύστρατίου⁶⁹ για την ανθρώπινη φύση του Χριστού. Ὁ Εύστράτιος καταδικάσθηκε ἀπό τή Σύνοδο τοῦ 1117, κατά τήν ὁποία καί ἀναθεματίσθηκαν οἱ ἰδέες του.

Ἐπί Μανουίλ Κομνηνοῦ παρουσιάσθηκαν δύο ἔριδες. Ἡ μία τοῦ Σωτηρίου Παντεύγενου⁷⁰, ὁ ὁποῖος ἀστόχησε στήν ἐρμηνεία τῆς φράσεως «Σύ εἶ ὁ προσφέρων καί προσφερόμενος» τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου καί καταδικάσθηκε ἀπό τή Σύνοδο τοῦ 1156. Ἡ ἄλλη, ἡ ὁποία προκάλεσε καί περισσότερους κραδασμούς, ἦταν τοῦ Δημητρίου⁷¹ ἀπό τή Λάμπη, πάνω στόν λόγο τοῦ Χριστοῦ «ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστί» (Ἰωάν. 14, 28). Σύνοδος τοῦ 1166 καταδίκασε τόν Δημήτριο καί ὁ αὐτοκράτορας μέ νόμο τιμώρησε σκληρά τούς ἀντιφρονούντες μέ δήμευση τῶν περιουσιῶν, ἔξοριες, καθαιρέσεις κληρικῶν καί καθιέρωση τῆς θανατικῆς ποινῆς.

Τό 1199, ἡ Σύνοδος ἐπί Ἰσαακίου Γ' Ἀγγέλου καταδίκασε τόν μοναχό Μιχαήλ Γλυκά Σικυδίτη⁷², ὁ ὁποῖος δίδασκε ἐσφαλμένα περὶ φθαρτῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ κατά τή Θεία Κοινωνία. Ὑπῆρξε ἰδιόρρυθμος θεολόγος καί περιέργος χρονογράφος.

Ἰσχυρούς κοινωνικούς κραδασμούς προκάλεσε, στό δεύτερο μισό του 13ου αἰ., τό λεγόμενο Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν⁷³.

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μοναχοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (1197-1272)⁷⁴, ὁ ὁποῖος διέπρεψε σέ πολλούς ἐπιστημονικούς τομείς καί στή Θεολογία, χωρίς βεβαίως σημαντικό ἔργο. Μαθητής του ὑπῆρξε ὁ χαρισματικός καί στοχαστής ἡγεμόνας Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (1221-1258)⁷⁵, ὁ ποιητής τοῦ Μεγάλου Παρακλητικοῦ Κανόνα, ἡ εὐγενέστερη ἴσως, ἀλλά καί ἡ τραγικότερη φυσιογνωμία τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ὁ πρόωρος θάνατός του σταμάτησε τή μεγαλεπήβολη προσπάθειά

⁶⁹ Βασ. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθῆνα 1959, σ. 424. Βλ καί *Ἀναστασίου*, ὅ.π., τ. 2, σ. 57.

⁷⁰ Βλ. *Ἀναστασίου*, ὅ.π., σ. 58.

⁷¹ Βλ. *Ἀναστασίου*, ὅ.π., σ. 58.

⁷² Ἀθ. Κομίνης, «Μιχαήλ Γλυκάς», *ΘΗΕ*, τ. 4, στ. 568.

⁷³ Βλ. *Ἀναστασίου*, ὅ.π., σ. 61-62. Χ. Πατρινέλης, «Ἀρσένιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ*, τ. 3, στ. 234-236 καί 237-240.

⁷⁴ St. Runciman (μετ. Λάμπρος Καμπερίδης), *Ἡ τελευταία βυζαντινή ἀναγέννηση*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2005, σ. 70-71. Βλ. *Χρήστου*, ὅ.π., σσ. 237-238.

⁷⁵ Βλ. *Φίνλεϋ*, ὅ.π., τ. 2, σ. 411. καί *Runciman*, ὅ.π., σ. 28.

του να οργανώσει θεολογικά συστήματα, όπως οι λατινικές *summae*.

Στό πλαίσιο των ένωτικων προσπαθειών, εκ μέρους του Βυζαντίου, τοποθετείται και η Σύνοδος της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)⁷⁶. Ήταν, πραγματικά, η σημαντικότερη και περισσότερο ώριμη ένωτική προσπάθεια, αφού για πρώτη φορά έγιναν διεξοδικές συζητήσεις σέ καθαρα θεολογικό επίπεδο⁷⁷. Τρεις παράγοντες διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή: οι πάπες, οι αυτοκράτορες και η Ανατολική Έκκλησία. Τό θέμα της ένωσης είχε καταστεί κίνητρο διπλωματίας στην προσπάθεια των αυτοκρατόρων να βρουν εξείσιμα για τίν απόκρουση των Όθωμανών Τούρκων⁷⁸. Καί ό πάπας ήθελε τίν ένωση, για να αναστήσει τό πεσμένο γόντρο του, ύστερα από τίς συζητήσεις πού είχαν γίνει στίς Συνόδους της Πίζας (1409), της Κωνσταντίας (1414) και της Βασιλείας (1431), για τί θέση του πάπα και τόν συνοδικό θεσμό⁷⁹. Βέβαια, οί Λατίνοι πίστευαν ότι ένωση σήμαινε διοικητική ύποταγή στην Παπική Έκκλησία και αποδοχή της διδασκαλίας της. Τίν ένωση αυτή τίν απέστεργαν οί Έλληνορθόδοξοι⁸⁰.

Στή Σύνοδο αυτή, στην όποία όλες οί προετοιμασίες και ό καθαρισμός της αντιπροσωπείας (100 αντιπρόσωποι) έδειχναν ότι επρόκειτο περί οικουμενικής συνόδου, εκφράστηκαν από τίν πλευρά των Έλληνορθόδοξων τρία ρεύματα:

Τό πρώτο από τόν Βησσαρίωνα της Νίκαιας, ό όποιος ήθελε τίν ένωση μέ τί Δύση για να σωθεί η αυτοκρατορία⁸¹. Ό Βησσαρίων στιγματίστηκε ως αποστάτης, έγινε καρδινάλιος και Λατίνος πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως, Άνεκαθεν υπήρξε αντιλεγόμενο σημείο, για ιστορικούς και θεολόγους.

Τό δεύτερο από τόν Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα⁸², θιασώτη του

⁷⁶ Βασ. Σταυρίδης, «Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας», *ΘΗΕ*, τ. 11, στ. 1017.

⁷⁷ π. Γ. Μεταλλινός, «Ένωτικές προσπάθειες μετά τό Σχίσμα», *Έκκλησία Online*, σ. 3.

⁷⁸ Βλ. *Φειδᾶς*, ό.π., σ. 582.

⁷⁹ Βλ. *Αναστασίου*, ό.π., σσ. 172-175, 196-198.

⁸⁰ Βλ. Podskalsky, ό.π., σσ. 60-61.

⁸¹ Βλ. Podskalsky, ό.π., σ. 129, όπου και βιβλιογραφία. Άκόμη Χ. Πατρινέλης, «Βησσαρίων», *ΘΗΕ*, τ. 3, στ. 847-851. Βησσαρίων Νικαίας, «Τά εύρισκόμενα», *P.G.* 161, στ. 1-731. Ήλιος Γιαρένης - Άν. Μαράς - Χ. Μπαλόγλου, *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος του Πόντου. Λόγιος του βυζαντινού και άναγεννησιακού 15ου αι.*, έκδ. Βυζαντινός Δόμος, 2017.

⁸² Ν. Τομαδάκης, «Πλήθων Γεμιστός», *ΘΗΕ*, τ. 10, στ. 436-441. Legrande, *Bibliographie hel-*

Πλάτωνα, ο οποίος πρότεινε τή σύνδεση τῆς αὐτοκρατορίας μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική Παράδοση. Ὁ Πλήθων «ἀνευφημήθη ὡς Ἑλλῆν σοφός, ἀνιστῶν τήν πλατωνικήν θεωρίαν εἰς τήν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα, καθ' ὃν χρόνον πρό πολλοῦ εἶχε σιγήσει ὑπό τήν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (...), εἶχε ψυχράν καρδίαν ὡς ἡ χιών τοῦ Ταυγέτου νά μή συλλαμβάνη τόν Χριστιανισμόν ὡς αἴσθημα, ἀγωνίαν καί λύτρωσιν»⁸³.

Τό τρίτο ρεῦμα ἐκφράσθηκε ἀπό τόν μητροπολίτη τῆς Ἐφέσου Μᾶρκο τόν Εὐγενικό⁸⁴, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε ἔξαρχος τῆς Συνόδου, στυλός τῆς Ὁρθοδοξίας καί «θεοειδῆς τήν τε ψυχὴν καί προαίρεσιν», ἀλλά καί τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ὑπό τῶν Ὁρθοδόξων λίγο μετὰ τόν θάνατό του. Τό ἔτος 1456, μέ συνοδική ἀπόφαση, ὁ πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος ὄρισε νά ἐορτάζεται ἡ μνήμη του στίς 19 Ἰανουαρίου. Ὁ Μᾶρκος ἐπέμενε ὅτι τό Γένος ἔπρεπε νά στηριχθεῖ στίς δικές του δυνάμεις καί στήν ἑλληνορθόδοξη Παράδοση, πράγμα τό ὁποῖο ἦταν καί ἡ πιό ρεαλιστική πρόταση, ἡ ὁποία δικαϊώθηκε ἀπό τήν Ἱστορία.

Ὡς θέματα συζητήσεως ὀρίσθηκαν τό πρωτεῖο τοῦ πάπα, τό καθαρτήριο πῦρ, ἡ προσθήκη «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» καί ἄλλα. Οἱ συζητήσεις ἔλαβαν χώρα ἐν μέσῳ ποικίλων καί ἀφόρητων πιέσεων, ἀλλά καί οικονομικῶν δυσχερειῶν, καθὼς οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἄρχισαν νά πουλοῦν τά ἄμφιά τους γιά νά ἐπιβιώσουν.

Τήν 5η Ἰουλίου 1439 ὑπεγράφη ὁ ὅρος τῆς Συνόδου «εἰς αἰδίον τοῦ πράγματος μνήμην». Ἦδη, ἀπό τόν προηγούμενο Μάρτιο εἶχε ἀρχίσει νά ἐκτυλίσσεται τό δράμα τῆς ὑποχώρησης τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων καί γι' αὐτό ὁ αὐτοκράτορας εἶχε προτείνει τήν παύση τῶν ἐπίσημων συνομιλιῶν. Ὁ Μᾶρκος ὑπῆρξε ὁ ὁμόνος συνεπής μέ τόν ἑαυτό του.

Δέν ὑπέγραψε τόν ἀπαράδεκτο ἑνωτικό ὅρο τῆς «ἀργυραμοιβικῆς» καί «σμωνιακῆς» συνόδου⁸⁵. Ἡ κοινή ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστική συνείδη-

Ienique XV/XVI, II, 233-234 (ἐπιστολή 1 στον Πλήθωνα). Μ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαί εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1454-1830)*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 30-35. Γεώργιος Γεμιστός ἢ Πλήθων, *P.G.* 160, στ. 773-980.

⁸³ Βλ. *Τωμαδάκης*, ὁ.π., στ. 441.

⁸⁴ Ἰ. Καρμύνης, «Μᾶρκος», *ΘΗΕ*, 8, στ. 760-763, ὅπου καί βιβλιογραφία. Μᾶρκος Εὐγενικός μητρ. Ἐφέσου, *P.G.* 160, στ. 1071-1201. G. Podskalsky, ὁ.π., σσ. 71-74, 123-127, 195-197, 216, 243, 270, 337, 348, 447.

⁸⁵ Ν. Τωμαδάκης. «Ἀμρουτζῆς Γ.», *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 357.

ση δέν ἐπέτρεπε κάτι τέτοιο, γεγονός τό ὅποιο ἀνάγκασε τόν πάπα Εὐγένιο Δ΄ νά ἀναφωνήσῃ περιλύτως τό «Ἐποιίσαμεν λοιπόν οὐδέν». Ἐπιστρέφοντας στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Μᾶρκος ἔγινε δεκτός ἀπό τόν λαό ὡς Μωυσῆς καί Ἀαρών, ὅπως μαρτυρεῖ καί αὐτός ἀκόμη ὁ ἀντίπαλός του Ἰωσήφ Μεθώνης (1429-1500)⁸⁶.

Τό 1443, ἡ Σύνοδος τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀποκίρυσε τήν ψευδοένωση. Στίς 12 Δεκεμβρίου 1452, ἐπί αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ (ἢ ΙΒ΄), ὁ πρῶν Μόσχας Ἰσίδωρος τέλεσε στήν Ἁγία-Σοφία κοινή λειτουργία Ἑλλήνων καί Λατίνων, ὅπου μνημονεύθηκε τό ὄνομα τοῦ πάπα καί ἀναγνώσθηκε ὁ ὅρος τῆς Συνόδου. Τήν 29η Μαΐου 1453, ἡ Κωνσταντινούπολη κυριεύθηκε ἀπό τούς Ὀθωμανούς.

Οἱ τελευταῖες δραματικές δεκαετίες τῆς Βασιλεύουσας συνεκτυλίσσονται μέ τί ζωή τοῦ πρῶτου ταγοῦ καί λογίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου (1403-1472). Ἀνῆκε στήν ὁμάδα τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ. Ἦταν ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Μάρκου καί γι' αὐτό τόν ἐξέλεξε, λίγο πρῶν πεθάνει, ὡς συνεχιστή τῶν ἀγώνων του⁸⁷. Ἀποτελεῖ «μέγιστον καί ἀνεκτίμητον ἐθνικόν κεφάλαιον μί τόσον εὐκόλως ἀναλώσιμον»⁸⁸, παιδαγωγό καί ἐθνάρχη τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ. Μεγάλη προφητική φυσιογνωμία πού ὡς ἄλλος Μωυσῆς ἀνέλαβε νά ὀδηγήσῃ τό Γένος στήν ἔξοδο ἀπό τήν πικρή δουλεία τοῦ νέου Φαραώ⁸⁹.

Ὁ πολυγραφότατος μοναχός καί πατριάρχης διαδραμάτισε σπουδαῖο ρόλο, σέ διάφορα πεδία, τόσο στίς θρησκευτικές συζητήσεις μέ τόν σουλτάνο Μεχμέτ Β΄, πού γιά αἰῶνες ἔμειναν ἀδιάπτωτα ἐπικάιρες⁹⁰, ὅσο καί στίς θεολογικές του κρίσεις καί πραγματείες, οἱ ὁποῖες χρησίμευσαν ὡς

⁸⁶ Βλ. *Podskalsky*, ὁ.π., σσ. 126-127. Ἀκόμη Β. Λαούρδας, *Κρητικά Παλαιογραφικά*, 12. Ἰωάννης Πλουσιαδινός, «Υποθήκαι πρὸς τούς ἱερεῖς τῆς Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 5 (1951) σσ. 252-262. Ἰωσήφ ἐπίσκοπος Μεθώνης, «Ἀπολογία εἰς τό γραμματίον τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου, ἐν ᾧ ἐκτίθεται τήν ἑαυτοῦ δόξαν, ἦν εἶχε περὶ τῆς ἐν Φλωρεντία ἁγίας καί ἱερᾶς συνόδου, ἐν εἴδει διαλόγου», *P.G.* 159, στ. 1024.

⁸⁷ Βλ. *Podskalsky*, ὁ.π., σ. 123. Θ. Ζήσης, *Ἡ ἄλωσις τῆς Πόλης κατὰ τόν Γεννάδιο Σχολάριο*, www.imprantokratoros.gr, σ. 3.

⁸⁸ Ν. Τομαδάκης, «Γεώργιος ὁ Σχολάριος καί αἱ πολιτικά του ἀντιλήψεις», *Ἐκκλησία*, 31 (1954) σσ. 257-261, 292-295. Θεόφ. Νικολάου, «Γεννάδιος Σχολάριος ὁ σοφώτατος», *Κιβωτός*, 2 (1953) σσ. 214-216.

⁸⁹ Χ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός πρὸς τόν Θεοφάνη Μπδεῖας καί οἱ ἀνεκδοτοὶ λόγοι του*, Ἀθήνα 1966, σ. 98. Κ. Μπόνης, «Γεννάδιος ὁ Β΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ*, τ. 4, στ. 274-189.

⁹⁰ Βλ. *Podskalsky*, ὁ.π., σ. 124.

θεμελιώδη τεκμήρια στίς αντιπαραθέσεις, τόσο στους κύκλους τῆς Ὁρθοδόξιας, ὅσο καί μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν⁹¹.

Μετά τόν θάνατό του δέχθηκε κακοποίηση καί σύγχυση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, μέχρι καί νόθευση τῶν συγγραμμάτων του, προκειμένου νά πληγεῖ ἡ ὑστεροφημία του⁹².

Ὁ Γεννάδιος, ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος⁹³ καί ὁ Μᾶρκος Εὐγενικός συνεχίζουν, ἔναντι τῆς Δύσης, τί στάση τοῦ Μ. Φωτίου καί τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ⁹⁴.

Στό ἐξῆς καί σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ Ἐκκλησία, ὡς Ἐθναρχία, θεολογεῖ ποιμαίνουσα καί ποιμαίνει θεολογοῦσα, πιστή στήν ὀρθόδοξη Παράδοση, τόν «μεγαλομάρτυρα» ἑλληνικό λαό, ὁ ὁποῖος, γιά ἄλλη μία φορά, ἀναδεικνύει μέσα ἀπό τά σπλάχνα του τούς Νεομάρτυρες καί τούς φωτισμένους τῆς ἐρήμου ἀλεῖπτες, τούς θεουμένους ἁγίους καί ὁσίους τῶν ἀσκητηριῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτέλεσαν τούς προμαχῶνες μπροστά στά κύματα τοῦ Ἰσλαμισμού.

Ἡ Ρωμανία-Βυζάντιο συνεχίσθηκε μέσα στήν ἐκκλησιαστική ζωή καί ἰδιαίτερα στή λατρεία. Κριτήριο μέτρησης τῆς ἀκμῆς της ἦταν ἡ «πνευματικότητα» της, μέ τά κριτήρια βέβαια τῆς Ἀνατολῆς καί ὄχι τῆς Δύσης. Ἦταν φῶς γιά τούς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονταν μέσα στό χάος τῶν εὐρωπαϊκῶν γεγονότων καί στό σκοτάδι τῆς Τουρκοκρατίας.

⁹¹ Δ. Γκίνης, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας», *Ἑρανιστής*, 1 (1963), σσ. 33-40, ἀρ. 14, 24, III γιά τά κύρια σημεῖα τῆς Θεολογίας τοῦ Γενναδίου.

⁹² Γ. Βαλέτας, «Νεόφυτος Ροδινός», *Κυπριακή Δημοτική Πεζογραφία*, Ἀθῆναι 1979, σσ. 154-155.

⁹³ Ν. Θωμαδάκης, «Βρυέννιος Ἰωσήφ», *ΘΗΕ*, τ. 3, στ. 1049-1050.

⁹⁴ Θ. Ζήσης, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος -Συγγράμματα-Διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1988 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30).